

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ

Джерела генезису українських кримінально-правових законів: до ідеї охорони основних прав і свобод людини

М. Колос

суддя Конституційного Суду України,
кандидат юридичних наук, доцент,
заслужений юрист України

Стаття присвячена дослідженню проблем виникнення і початкового етапу розвитку українського кримінального права від елементарних кримінально-правових положень русько-візантійських договорів 911, 944 років і Руської Правди до принципів правових засад конституційного характеру русько-литовських статутів 1529, 1566, 1588 років, що забезпечували охорону прав і свобод людини у державах наших предків.

Ключові слова: кримінальне право; русько-візантійські договори; Руська Правда; литовські статuti.

Сучасна Україна є природним спадкоємцем території і культури Руської держави, а тому дослідження її правових традицій, що були закріплені в юридичних актах, є досить актуальними. Адже через призму архаїчних правових положень можна пізнати суть суспільних відносин, що існували в середовищі наших предків, зрозуміти їх ставлення до цінностей, якими вони керувалися на час дії певного правового акта, та передбачити можливі шляхи подальшого розвитку права.

Письмове кримінальне право Українського народу як система нормативно-правових актів кримінально-правового змісту має одну з найдавніших традицій, що сформувалася задовго до офіційного визнання Руською державою християнства, а тому є потреба у глибокому дослідженні проблем його генезису і початкового розвитку, з використанням сучасних методів юридичного аналізу первинних правових актів. Результати такого дослідження сприятимуть комплексному усвідомленню суті, тобто внутрішнього абстрактного наповнення кримінального права як важливої складової національної системи права, з урахуванням принципів, на яких воно ґрунтується, перебуваючи у перманентному розвитку¹.

Проведене нами догматичне дослідження кримінально-правових положень русько-візантійських договорів 911, 944 років та двох редакцій Руської Правди

---

¹ Вчені-візантиністи обґрунтовано стверджують, що первинне хрещення русичів відбувалося близько 863–867 років, за часів правління у Руській державі князів Аскольда і Діра (Войтович Л. В., Домановський А. М., Козак Н. Б. та ін. Історія Візантії. Доступ до візантиністики. — Львів : Апірорі, 2011. — С. 317–318).

(Короткої за академічним списком та Поширеної за троїцьким списком), що була введена в дію Великим князем руським Ярославом Володимировичем у 1037 році, дозволило зробити висновок, що названі акти мають достатньо високий рівень системи, структури і правового змісту.

По-перше, наші предки більше 1100 років тому піддали кримінально-правовій охороні найбільш важливі соціальні цінності — життя, здоров'я, свободу, честь, гідність людини, її власність як основу забезпечення життєдіяльності членів руського суспільства та іноземців, з якими вони мали відповідні економічні, політичні та соціальні зв'язки. По-друге, структура кримінально-правових положень у своїй основі мала базові об'єктивні та суб'єктивні елементи, які й нині становлять кваліфікаційну суть українських кримінально-правових законів та їх інтегральну частину — санкцію. По-третє, правовий зміст названих положень свідчить про наявність у їх основі глибоких гуманістичних ідей, що проявлялися в унормуванні підстав часткового звільнення винних осіб від відповідальності, визнання необхідної оборони та рівності суб'єктів кримінально-правових відносин перед законом тощо¹.

Отримані дані дають підстави стверджувати, що на час укладення згаданих договорів русичі мали власний попередній досконалий досвід законотворчої і правозастосовної діяльності. Це підтверджується згадуванням у статтях 5 і 6 відповідно договорів 911 та 944 років про наявність у державі наших предків «Закону руського». На нашу думку, є достатні підстави вважати, що цей закон був укладений русичами на основі дохристиянських правових традицій і діяв ще до сталого закріплення на території Русі християнства. Вважаємо, що така гіпотеза має право на існування, адже народи усіх континентів, право яких досліджувалося вченими-юристами, пройшли період виникнення і розвитку звичаєвого права, сутність якого пов'язана з життям людини в умовах живої природи та поклонінням її видимим і прихованим силам, що персоналізувалися за певними суб'єктивними ознаками і відповідним чином впливали на поведінку людей та їх об'єднань, зокрема й у сфері регулювання, охорони та захисту суспільних відносин. Такий період розвитку права мали й русичі².

Звичаєве право русичів існувало не лише в їхній моралі, традиціях, а й, на нашу думку, було зафіксоване у письмових формах. Цьому сприяла наявність у них власної, зокрема й писемної, мови. Адже, як стверджують вчені-історики та мовознавці, слов'янське письмо, яким користувався руський народ, зародилося ще в часи трипільської культури, що вбачається з матеріальних джерел, здобутих на

¹ Колос М. І. Русько-візантійські договори 911, 944 років і генезис українського кримінального права // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. — Львів : ЛДУВС, 2011. — Вип. 4. — С. 251–261; Колос М. І. Об'єктивні ознаки кримінально-правових положень Руської Правди // Університетські наукові записки. — Хмельницький, 2012. — № 2 (42). — С. 561–565; Колос М. І. Суб'єктивні ознаки кримінально-правових положень Руської Правди // Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія : Юридичний вісник «Повітряне і космічне право» : Зб. наук. праць. — К. : НАУ, 2012. — № 3 (24). — С. 130–134.

² Филиппов А. Н. Учебник истории русского права. — Ч. I. — Юрьев : Тип. К. Маттисена, 1907. — С. 32–52; Малиновский И. А. Кровавая месть и смертная казнь. — Томск : Типолиитография Сибирского товарищества печатного дела, 1908. — С. 1–52.

території сучасної України. Глибокий аналіз різних наукових поглядів щодо цього зробив видатний український вчений-історик М. Брайчевський¹. Задовго до нього, в 1880 році, відомий сходознавець польського походження М. Красуцький написав: «Займаючись тривалий час порівняльним аналізом арійських мов, я переконався, що малоросійська мова не лише старіша від усіх слов'янських, не виключаючи так званої старослов'янської, а й санскритської, грецької, латинської та інших арійських. І це при тому, що малоросійська мова не має на сьогодні навіть доброго словника! Ця обставина завадила нашим і закордонним філологам віднайти дійсне джерело стародавніх мов»².

Вважаємо, що Закон руський не зберігся фізично і не дійшов до часів активного розвитку юридичної науки з абсолютно об'єктивних причин. Адже будь-який матеріальний носій інформації, а тим більше дерев'яні дощечки, береста, пергамент тощо мають здатність старіти, руйнуватися. Крім того, як свідчать літописці, перехідний період від політеїстичних вірувань до монотеїстичної релігії в Руській державі супроводжувався масовим знищенням місць поклоніння слов'янським богам, їх скульптурних форм, у результаті чого гинули писемні джерела культури³.

Проте не варто вважати, що праслов'янська правова культура русичів загинула разом з носіями знань про право. Вона, як і інші інтелектуальні форми вербального змісту, залишилася у пам'яті народу і з часом лише трансформувалася у нові форми, продовжуючи існувати у звичаях та новітніх писемних джерелах, вироблених християнським вченням і практикою правозастосування, поступово імплементуючись у руське суспільне середовище і його правове поле. Адже саме народ формував своє національне право, а не прийшли князі, княгині і цариці сумнівного, з погляду науки, походження, яких із часів Російської імперії активно намагалися нав'язати русичам як творців їхньої історії.

Підтвердженням обґрунтованості цієї тези є черговий нормативно-правовий акт, укладений на підставі узагальнених правових звичаїв руського народу в часи правління Великого князя руського Ярослава Володимировича, що отримав назву Руська Правда. У процесі дослідження її кримінально-правових положень вдалося виявити у Короткій редакції (далі — РП (кр)) одинадцять статей, спрямованих на охорону життя людини (1, 19–27, 38), а в Поширеній (далі — РП (пр)) — дванадцять (1, 3, 11–17, 40, 88, 89). Відповідно здоров'я стосувалися сім (2, 3, 5–7, 10, 33) та одинадцять (23, 25, 27–31, 62, 65, 68, 78) статей; честі — три (4, 8, 9) та дві (24, 67); власності — дев'ять (13, 29, 31, 32, 35–37, 39, 40) та дев'ятнадцять (41–43, 63, 64, 69, 71–73, 75, 76, 79, 80–84, 120, 121). Відповідальність за переховування челядників, які втекли від своїх господарів, встановлювалася у двох (11, 17) та трьох (32, 38, 112) статтях. У кожній з редакцій Руської Правди було по одній статті, у яких передбачалося покарання за порушення порядку користування кіньми (12 та 33).

¹ Брайчевський М. Ю. Вибране. — К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2009. — С. 619–664.

² Красуцький М. Древность малороссийского языка // [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ukrainaforever.narod.ru/ukrgovir.html>

³ Густинський літопис // Збірник козацьких літописів : Густинський, Самійла Величка, Граб'янки. — К. : Дніпро, 2006. — С. 40–41; Піддубний С. В. Влескнига. — Умань : УВВПП, 2007. — С. 6–7, 100.

Таким чином, ураховуючи результати порівняльного об'єктно-кількісного аналізу, ми можемо стверджувати, що життя, здоров'я людини та власність продовжували залишатися в Руській державі XI–XIII століття головними об'єктами кримінально-правової охорони. Водночас можна вважати, що злочини проти названих цінностей були найбільш поширеними у руському суспільстві, а тому становили високий рівень небезпеки, що й спонукало владу удосконалювати правову охорону особи та її власності. Це підтверджується збільшенням у Руській Правді в часи правління Великого князя руського Володимира Мономаха (1113–1125 роки) кількості статей, що передбачали склади злочинів проти власності, до десяти. На три збільшилася кількість статей, що забезпечували охорону здоров'я людини, а норми, спрямовані на охорону життя та порядку використання челяді, — на одну щодо кожного об'єкта.

Крім того, після прийняття Володимиром Мономахом Уставу, що пізніше став складовою Руської Правди (за Поширеною редакцією — статті 53–121), до неї було введено ряд статей, котрі за змістом диспозиції не можна віднести до об'єктних груп Короткої редакції. За своєю суттю вони є новелами, які передбачали відповідальність за посягання на інші, новітні для того часу об'єкти, потреба в охороні яких виникла у зв'язку зі зміною суспільних відносин, що склалися в Русі у XII столітті. До таких належить склад злочинів, передбачених у статтях 59–62 РП (пр), за якими визначено умови охорони прав і свобод закупів від протиправних дій господарів.

Так, заборонялося віддавати закупа у рабство (холопство), якщо він самостійно залишив роботу в господаря і відкрито пішов до когось, щоб взяти у позику гроші, або втік до князя чи судді, щоб поскаржитися на образу, вчинену йому господарем, що, по суті, було однією з перших правових гарантій забезпечення доступу особи до правосуддя (стаття 56 РП (пр)).

У статті 59 РП (пр) визначено, що у разі нанесення закупа образи через завдання шкоди його особистому майну господар зобов'язаний не лише компенсувати втрати потерпілому, а й заплатити за образу 60 кун. Крім того, якщо господар протиправно заволодів понаддоговірною сумою грошей, що належали закупа, то згідно зі статтею 60 РП (пр) він вимушений був повернути їх власнику, а за нанесену образу заплатити князеві 12 гривен штраф.

Господар також зобов'язаний був нести кримінально-правову відповідальність, якщо він протиправно, будучи в нетверезому стані, побив закупа. У такому разі покарання мало бути ідентичним тому, що призначалося за побиття вільної людини (стаття 62 РП (пр)). Більше того, коли він продавав закупа у холопи неправомірно, то в порядку, визначеному у статті 61 РП (пр), закуп звільнявся від усіх договірних зобов'язань, які мав перед господарем. Крім того, останній за образу, нанесену потерпілому, мав сплатити 12 гривен штраф.

Вважаємо, що ці факти мають істотне юридичне значення, адже свідчать про елементи рівності перед законом різних за соціальним статусом членів руського суспільства.

Усі злочини, що переслідувалися за нормами Руської Правди, мали здійснюватися в активній формі, тобто дією. Ні в Короткій, ні в Поширеній редакціях ми не виявили кримінально-правових положень, у яких би встановлювалася

відповідальність за суспільно небезпечні посягання на охоронювані об'єкти способом бездіяльності. Майже кожна протиправна дія відрізнялася від інших за предметом посягання, способом, засобами, суб'єктами їх вчинення тощо. Як правило, укладачі Руської Правди не розкривали змісту дій, описаних у диспозиціях, проте їхню сутність можна усвідомити як певний фізичний процес, що завершувався бажаним для злочинця матеріальним результатом, який у кримінально-правових положеннях позначався відповідним терміном. Такі формулювання давали можливість усім однаково розуміти сутність закону, яким установлювалася відповідальність за спричинення смерті потерпілому тощо.

Аналіз змісту диспозиції статті 9 РП (кр) дає підстави стверджувати, що вона є першим відомим в історії українського кримінального права складом злочину, який нині в теорії цієї галузі права прийнято називати формальним. Ця позиція підтверджується тим, що укладачі передбачили у згаданій статті лише суспільно небезпечну дію, яка увійшла до формули диспозиції з таким змістом: «Якщо ж хтось вийме меч, але не вдарить [ним], то...». Що стосується наслідків злочинних дій, то вони не описані у диспозиції як обов'язкові, хоча фактично могли існувати (та й, безумовно, існували у більшості випадків) у нематеріальній формі, як то страх чи інші психічні переживання потерпілого за своє життя і здоров'я.

Варто звернути увагу на те, що укладачі Руської Правди у значній частині норм чітко визначили предмет злочинного посягання. Це очевидно виявляється, наприклад, у статті 13 РП (кр) та статтях 71, 72 РП (пр). Визначивши назви конкретних речей матеріального світу, за посягання на які встановлювалася кримінально-правова відповідальність, укладачі забезпечували правильне розуміння й однакове застосування закону.

В обох редакціях Руської Правди ми виявили достатньо широкий спектр способів вчинення злочинів, тобто певних прийомів, методів, за допомогою яких злочинці досягали бажаного протиправного результату. Найбільш поширеними з них були: фізичне насильство (статті 1–5, 7, 8, 10, 17, 19, 20, 22–27, 33 РП (кр), статті 1, 3, 7, 11, 12, 14–17, 23, 25, 27–31, 62, 65, 67, 68, 78, 88, 89 РП (пр); психічне насильство (стаття 9 РП (кр), стаття 24 РП (пр); незаконне заволодіння чужим майном (статті 13, 29, 31, 35–37, 39, 40 РП (кр), статті 34, 38, 41–43, 63, 64, 69, 79, 81, 82, 121 (пр); незаконне переховування чужого майна (стаття 11 РП (кр), статті 32, 112 РП (пр); незаконне користування чужим майном (стаття 12 РП (кр), статті 33, 37 РП (пр); незаконне знищення або пошкодження чужого майна (статті 32, 34 РП (кр), статті 59, 60, 71–73, 75, 76, 80, 83, 84 РП (пр); незаконне позбавлення свободи (стаття 61 РП (пр).

Серед названих способів, на нашу думку, варто звернути особливу увагу на виділення укладачами в окрему статтю незаконне знищення майна способом підпалу гумна (господарської частини) або двору. За це призначалося одне з найсуворіших покарань — поток, тобто оголошення злочинця поза законом, що супроводжувалося вилученням (конфіскацією) у нього та його близьких родичів усього майна. За виручені кошти від проданого майна компенсувалися збитки потерпілому, а решта надходила до казни князя (стаття 83 РП (пр). Таке саме суворе покарання призначалося особі, яка вчинила крадіжку коней (стат-

тя 35 РП (пр). Це свідчить про високий рівень суспільної небезпечності таких злочинів та адекватну реакцію на такі дії руського законодавця.

У диспозиціях статей Руської Правди закладена також інформація про засоби, місце, час та обстановку вчинення злочину, що певним чином впливало на кваліфікацію дій злочинця. Приділено увагу також закріпленню у диспозиціях кримінально-правових положень даних про місце вчинення того чи іншого злочину, щоб винного можна було притягнути до відповідальності. Наприклад, викрадення худоби з хліва, з поля (статті 41, 42 РП (пр)), придбання краденого одягу, коня чи іншої худоби на торгу (стаття 37 РП (пр)).

Для застосування заходів необхідної оборони потерпілому важливо було застати злодія на своєму, а не чужому дворі чи біля кліті або хліва. Крім того, безкарно позбавити життя такого злодія можна було лише за умови, що він був затриманий у названих місцях уночі (пора доби або період добового часу) та не піддався зв'язуванню (ситуація) (стаття 38 РП (кр) та 40 РП (пр)). Інакше, якщо господар не дотримався вимог правомірного затримання злодія у межах певного часу і відповідної обстановки та убив таку особу, він сам набував статусу порушника закону і мав за це понести покарання.

У тексті Руської Правди є статті, в яких закріплено інформацію про наслідки, що мали настати у разі вчинення тих чи інших злочинних дій. Наприклад, покарання за нанесення тілесних ушкоджень могло призначатися лише у випадках настання конкретно визначених наслідків, зокрема: відсічення (утинання) руки або коли вона всохла; за біль у нозі, по якій був нанесений удар, лише тоді, коли він призвів до кульгання (статті 5–7 РП (кр)).

З цього вбачається, що русичі володіли уніфікованою термінологією, через абстрактний зміст якої матеріалізували не лише певний протиправний процес, а й закладали ідеальну, а інколи реальну форму відповідного наслідку, що однаково сприймалося (усвідомлювалося) суб'єктами правозастосування та іншими учасниками правових відносин.

У досліджених кримінально-правових положеннях не йдеться про причинний зв'язок між протиправними діями та їх наслідками. Проте його наявність чітко вбачається зі змісту правових норм, у яких описано суспільно небезпечні дії, що закономірно породжують конкретно визначений, передбачуваний злочинцем наслідок.

Особливий науковий інтерес представляють суб'єктивні ознаки кримінально-правових положень Руської Правди. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що суб'єктом злочину за Руською Правдою була фізична особа. У тексті кримінально-правових положень суб'єкт злочину позначався різними термінами. Зокрема, вбивця названий «мужем» у статтях 1, 10 РП (кр) та 1, 31 РП (пр). Нести відповідальність за нанесення удару вільній людині (статті 17 РП (кр), 65 РП (пр) та за протиправне заволодіння чужим конем (стаття 63 РП (пр) мав холоп. Закуп, який вчинив крадіжку, міг бути довічно позбавлений свободи шляхом обернення у повного (обельного) холопа (стаття 64 РП (пр)). Смерд підлягав покаранню за позбавлення життя способом мучення (катування) без княжого дозволу такого самого смерда, тобто вільної людини або огнищанина — княжого слуги (стаття 78 РП (пр)). Господар карався за незаконний продаж у холопство

закупа або за безпідставне побиття такої особи (статті 61, 62 РП (пр). Крім того, у значній частині положень Руської Правди укладачі не позначали особу злочинця якоюсь конкретною назвою. Вони, як правило, використовували займенник «хтось» або до нього подібний (статті 3, 5, 12 РП (кр), статті 3, 7, 23, 25, 27, 28, 30, 33, 41, 42, 67, 69, 75, 76 РП (пр). Інколи диспозиція виписувалася узагальнено, наприклад: «Якщо ж ударить...» (стаття 6 РП (кр)). В окремих статтях суб'єкт злочину позначався термінами, що означали належність порушника закону до верств певних народів, зокрема варягів, колбягів (стаття 11 РП (кр)).

Таким чином, можна стверджувати, що визначення у диспозиціях відповідних ознак суб'єкта злочину давало можливість правозастосовувачам ідентифікувати його за статевими, соціальними, професійними чи іншими ознаками.

Варто звернути увагу, що у Руській державі не були суб'єктами кримінальної відповідальності челядники. Зокрема, у статті 11 РП (кр) зазначено: «Якщо челядин сховається у варяга або колбяга і ті його протягом трьох днів не повернуть [колишньому господареві], то, розпізнавши його на третій день, він [колишній господар] повертає його до себе, а переховувач повинен заплатити 3 гривни за образу потерпілому». Аналогічна норма була закріплена у статті 32 РП (пр). Не притягувалися до кримінальної відповідальності також окремі групи холопів, що вбачається зі змісту статті 46 РП (пр): «Якщо будуть злодії холопи — князівські, боярські чи церковні, — то їх князь штрафом не наказує, оскільки вони не вільні, але хай їх господар платить вдвічі винагороду потерпілому [позивачу]». Це положення стосувалося звільнення від кримінальної відповідальності саме князівських, боярських і церковних холопів та її трансмісійне покладення на власників таких підневільних людей. Водночас холопи, які належали іншим власникам, зобов'язані були нести особисту відповідальність за вчинені злочини, навіть якщо їх господар поніс відповідальність за них, заплативши штраф (стаття 17 РП (кр)).

В Уставі Великого князя руського Володимира Святославовича особлива увага зверталася на визнання суб'єктом кримінально-правової відповідальності жінок. На підставі грецького Номоканону князь відніс до компетенції церковного суду протиправні для християн дії (злочини), які були характерними для жінок дохристиянської Русі, а саме: чаклунство, нав'язування оберегів від хвороб і наговорів, лікування зіллям та зубоядення (кусання під час сварки чи бійки), а також бійки між батьком і матір'ю, сином і дочкою тощо¹. До речі, подібні злочини були характерними також для жителів інших християнських держав, що мали попередній політеїстичний період розвитку. Це підтверджується змістом восьмого правила канонічного послання Василя Великого (332–379), архієпископа Кесарії Каппадокійської, до Амфілохія, єпископа Іконійського, що жінки, намагаючись привернути до себе любов, дають декому лікарські сполуки, які призводять до помутніння розуму і смерті потерпілих, а тому такі особи визнаються умисними (вільними) убивцями².

¹ Устав князя Володимира Святославовича (за списком історичного музею XV ст.) / Гуз А. М. Історія держави і права України. Джерела права періоду Київської Русі. — К. : КНТ, 2007. — С. 57.

² Правила святого Василя Великого // Книга правил святих апостолів, вселенських і помісних соборів, і святих отців. — К. : Преса України, 2008. — С. 243–244.

Достовірні відомості щодо суб'єкта злочину ми знаходимо також в Уставі Великого князя руського Ярослава Мудрого, сина Володимира Святославовича. Згідно зі статтями 24, 25 цього акта не лише чоловіки, а й жінки несли відповідальність перед єпископом і князем за крадіжку конопель, льону, жита, сувоїв тканини чи полотна¹.

Суб'єктивна сторона як елемент складу злочину, що характеризує психічну діяльність особи, яка вчиняє (має намір вчинити) злочин, також простежується у кримінально-правових положеннях статті 19 РП (кр), де йдеться про таку її ознаку, як вина у формі умислу, а саме: «Якщо вб'ють огнищанина навмисно, то...».

На нашу думку, укладачі Руської Правди розумілися не лише на суті умисних дій як таких, що передбачають усвідомлення злочинцем їх суспільно небезпечно-го характеру і суспільно небезпечних наслідків та бажання (або припущення) правопорушника їх настання. Вважаємо, що вони володіли також знаннями про зміст необережності як окремої форми вини.

Ця наша позиція ґрунтується на тому, що в XI столітті багато русичів, а тим паче тих, хто перебував в оточенні Великого князя Ярослава Мудрого та його синів-спадкоємців, уже були християнами. Їх виховання та навчання проводилося, крім інших вчителів, також духовними особами християнської церкви, які у своїй діяльності керувалися не лише положеннями Старого і Нового заповітів Біблії, а й правилами святих апостолів, вселенських і помісних соборів та святих отців, окремі з яких глибоко досліджували внутрішній зміст гріха, котрим вважався злочин. Зокрема, Василій Великий, аналізуючи суб'єктивну сторону діяння грішника, стверджував: «Той, хто у гніві на свою дружину вжив сокиру, є вбивцею. Справедливо ж і достойно твоєї розсудливості назгадав ти мені, — писав він єпископу Амфілохю, — щоб я сказав про це ширше, бо велика різниця між вільним і невільним. Якщо хтось, кинувши камінь у пса чи у дерево, влучить у людину, це є справа цілком мимовільна й така, що не була у намірі того, хто діяв: бо наміром його було відігнати звіра чи збити плід, а той, хто зазнав удару, сам по собі наразився на нього, проходячи мимо, отже, це є невільним. Невільним є також і те, якщо хтось, бажаючи когось виправити, вдарить ременем або жезлом неважким, і битий помре; бо тут розглядається намір, що він хотів виправити того, хто згрішив, а не умертвити. Подібним чином до невільних убивств належить і те, якщо хтось, захищаючи себе у бійці, деревом або рукою, нещадно нанесе супротивникові удар у небезпечне місце, маючи намір заподіяти біль, а не зовсім убити». Але це, на думку Василя Великого, уже наближається до навмисного вбивства, бо той хто вжив таке знаряддя для захисту або нещадно наніс удар, підтвердив те, що не пощадив людину, будучи охопленим пристрасцю². Пізніше остання теза була сформульована теоретиками у кримінально-правове положення, що стосувалося перевищення меж необхідної оборони особою, яка оборонялася неспівмірними засобами або способами.

¹ Устав князя Ярослава Володимировича (Східно-руська редакція. Коротка група) // Гуз А. М. Історія держави і права України. Джерела права періоду Київської Русі. — К. : КНТ, 2007. — С. 60.

² Правила святого Василя Великого // Книга правил святих апостолів, вселенських і помісних соборів, і святих отців. — К. : Преса України, 2008. — С. 242–243.

Кримінально-правові положення Руської Правди не містили інформації ні про мотив, ні про мету злочину. Це абсолютно об'єктивно, адже мотив вчинення тієї чи іншої протиправної дії у кожного злочинця індивідуальний, сформований на суб'єктивних уявленнях і потребах. Ідеальну сутність мотиву в певних групах злочинців можна відстежити через зміст диспозицій. Найкраще виявляється мотив у складах злочинів, спрямованих проти власності. Його прийнято називати мотивом корисливості, оскільки він спонукає особу до вчинення конкретно визначених злочинних дій. У Короткій редакції про такий мотив йдеться у статтях 13, 35–37, 39, 40. У складі інших злочинів, спрямованих також проти власності, спостерігається мотив, який може виявлятися у формі заздрості, помсти тощо. Залежно від мотиву, що спонукає особу до злочину, формується його мета, задля якої вчиняється протиправна дія.

Результати системного дослідження структури і змісту кримінально-правових положень русько-візантійських договорів 911, 944 років і Руської Правди дають підстави для висновку, що вироблені укладачами названих правових актів норми, спрямовані на охорону в Руській державі життя, честі, гідності, свободи і власності створили ефективні базові засади для перспективного наукового розвитку національної системи права.

Більш високий рівень розвитку руського права, зокрема й кримінального, став можливий, коли Русь та ряд окремих слов'янських великих князівств, що були пізніше завойовані Московською державою, створили з Литвою спільну державу під назвою Велике князівство Литовське та систему права, в основу якої було покладено руське право. Найбільш повно це право виражалось у статутах, кодифікованих нормативно-правових актах, викладених руською мовою у трьох редакціях 1529, 1566 та 1588 років, у яких за сучасною класифікацією були закріплені не лише положення цивільного та кримінального, а й сімейного, військового і, що особливо важливо, конституційного законодавства¹.

Так, у Преамбулі першого Статуту, прийнятого на Віленському сеймі 1528–1529 років під назвою «Права писані Великого князівства Литовського», Великий князь Литовський, руський, пруський, жемайтський, мазовецький та інших земель Сигізмунд (син Казимира), присягаючи на Євангелії, взяв на себе зобов'язання підтвердити і закріпити «на всі часи» права і свободи (тоді наші предки називали їх вольностями) усіх корінних жителів Великого князівства, які вони мали у своїх регіональних князівствах зі стародавніх часів, згідно з їхнім соціальним походженням, станом та віросповіданням².

Велику наукову цінність становить те, що укладачі першого статуту сформулювали ряд загальних базових принципів, які у майбутньому істотно вплинули на

¹ Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. — Т. 1 : Статут Великого князівства Литовського 1529 року. — Одеса : Юридична л-ра, 2002. — С. 39–191; Там само. — Т. 2 : Статут князівства Литовського 1566 року. — Одеса : Юридична л-ра, 2003. — С. 35–202; Там само. — Т. 3 : Статут князівства Литовського 1588 року. — Одеса : Юридична л-ра, 2004. — С. 338–664.

² Права писані, надані державі Великому князівству Литовському, Руському, Жемайтському та іншим світлішим паном Сигізмондом, з Божої милості короля Польського, Великого князя литовського, руського, пруського, жемайтського, мазовецького та інших // Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. — Т. 1. — Одеса : Юридична л-ра, 2002. — С. 207.

розвиток і застосування всіх галузевих правових норм, зокрема й кримінально-правових. До таких ми відносимо: принцип територіального суверенітету Великого князівства (Розділ 3, статті 1–3); принцип єдності права на всій території Русько-Литовської держави (Розділ 1, стаття 9); принцип рівності перед законом усіх корінних жителів Великого князівства (Розділ 1, стаття 9).

Очевидними у тексті цього Статуту є також принципи, що мають кримінально-правову сутність. До них ми відносимо: принцип відповідальності за виявлений злочин лише винної особи (Розділ 1, стаття 1); принцип особистої відповідальності особи за вчинений злочин (Розділ 1, стаття 7); принцип співмірності кримінального покарання особи, тобто відповідно до тяжкості вчиненого нею злочину та відповідно до християнських прав (Розділ 1, стаття 1); принцип кваліфікації дій особи, що притягувалася до відповідальності за нормами писаного права, і лише у випадку відсутності таких норм — за старими звичаями, що мають заноситися до писаних законів Великим вальним сеймом (Розділ 1, стаття 9; Розділ 6, преамбула; стаття 25); принцип призначення кримінального покарання лише судом (Розділ 6, статті 1, 2).

Варто звернути увагу на те, що Руська Правда після її укладення діяла з незначними змінами протягом століть. Що ж стосується Статуту Великого князівства Литовського, то його положення удосконалювалися державою досить динамічно. Цьому сприяли прогресуючі суспільні відносини, на що звернув увагу Великий князь Сигізмунд Август (син Сигізмунда) у Більському привілеї 1564 року, стверджуючи, що з часом правове регулювання стає неякісним. А тому є потреба змінювати термінологію, зміст артикулів (статей), формулюючи їх коротко, не втрачаючи змістовності і кращих положень попереднього закону¹.

Відповідно до цієї формули Сигізмунда Августа укладачі другої редакції Статуту Великого князівства Литовського, прийнятого 1566 року, забезпечили дотримання принципу наступності прогресивних ідей у законодавчому процесі удосконалення названого акта.

Одна з таких ідей закріплена у положенні артикулу 7 третього Розділу, в якому Великий вальний сейм визначив, що всі свободи лицарства і шляхти, які вони мали з давніх часів, зберігатимуться і дотримуватимуться (гарантуватимуться) Великим князем і його потомками, щоб ніхто з осілих у князівстві шляхтичів не був затриманий і посаджений до в'язниці ніякою урядовою установою чи урядовцем, якщо він не притягнутий до відповідальності згідно з правом і не звинувачений судом.

Більше того, артикулом 26 Розділу 3 Статуту 1566 року законодавчий орган Великого князівства заборонив єпископам, прелатам та іншим особам духовного сану викликати у світських справах до духовного суду мирян незалежно від їхнього соціального статусу. З іншого боку, з таких самих справ світські фізичні особи позбавлялися права звертатися до духовного суду, що свідчить про початок відділення церковних справ від світських.

Третій Статут Великого князівства, затверджений 28 січня 1588 року у місті Кракові Великим князем Жигимонтом III, має особливу правову цінність. У зв'яз-

¹ *Привілей Більський, прийняття Унії, рік 1564 // Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. — Т. 2. — Одеса : Юридична л-ра, 2003. — С. 228–229.*

ку із введенням цього акта в дію підканцлер Лев Сапега, звертаючись до жителів князівства, стверджував, що в усі попередні століття люди розцінювали свободу людини як найвищу цінність і боролися проти неволі всією своєю гідністю, навіть віддавали за неї життя. У той самий час у Великому князівстві люди владу і свободу у руках своїх мають, і закони самі собі створюють, можуть свободи свої у всьому зберігати тому, що не лише сусід та інші співвітчизники, а й сам Великий князь переваги над ними мати не може, хіба що лише коли йому це закон дозволяє¹. Тим самим він в інтегрованій формі на підставі системи правових норм Статуту вперше сформулював принцип верховенства закону. Цей Статут діяв в українських землях більше двох століть, тобто навіть у часи, коли вони були розділені між Польщею і Російською імперією. Це підтверджується, наприклад, рішенням суду Лубенського полку Війська Запорізького від 14 березня 1691 року у справі за звинуваченням козака Федора Лебеда у незаконному співжитті з дружиною жителя села Яцин Дмитра Малого. З тексту вироку вбачається, що судді, постановляючи його, керувалися артикулом 29 Розділу 14 Статуту Великого князівства Литовського 1588 року, в якому зазначено: «Утримуючи від злих поступків людей свавільних, уставуємо, що якби хто будь-якого стану будучи, забувши страх Божий і повинності свої християнські, посмів підмовити і взяти чию жону, хоча б і за її згодою, і поїхав би з нею, тоді, коли його наздоженуть на дорозі, у місті, в господі і в якому-небудь [іншому] місці, має бути спійманий і до в'язниці гродського приведенний, так само як і [будь-який] інший злочинець; або теж з осілости його земської позволю, до суду будучи притягнутим на рок завитий, такий за доводом слушним життя втрачає. Так само і та жінка, яка те дозволила, смертю покарана бути має; крім того, якби муж її смертю карати не хотів, те має бути у його волі. А шкоди за брання маєтності з дозволу такої жінки, те все у подвійному розмірі з маєтку того, хто те вчинить, сплачено бути має. Якби також те трапилося, що в погоні той, хто буде гнати, тим, хто з заміжною їде, вбитий був, або б теж того, який би таким недозволенним способом з жінкою їхав, вбито, тоді у тому суд поводитися має згідно з тим, як про чужоложника у цьому ж розділі, нижче, в артикулі тридцятому є описано»².

Проведене дослідження дає підстави для таких висновків.

1. Основним джерелом генезису українського кримінального права є природне право руського народу, що було сформоване на багатотисячолітніх традиціях наших предків і удосконалене в процесі соціального буття та правозастосування шляхом унормування законодавцем відповідних найбільш важливих суспільних відносин, що потребували посиленої правової охорони.

2. Додатковим джерелом національного кримінального права є право сусідніх держав, з якими Руська держава мала відповідні економічні та політичні відносини, що унормовувалися нормативно-правовими актами у формі міждержавних (міжнародних) договорів, які інколи мали кримінально-правові положення, що бу-

¹ Звернення Льва Сапегу до усіх станів Великого князівства Литовського // Статуту Великого князівства Литовського: У 3 т. : У 2 кн. — Кн. 2. — Одеса : Юридична л-ра, 2004. — С. 22–23.

² Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / упоряд. С. О. Павленко. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — С. 452–453.

ли обов'язковими до виконання кожною зі сторін, а відтак ставали частиною руського права.

3. Особливим джерелом кримінального права сучасної епохи є правові положення християнського релігійного вчення, що утримувало в собі дух і правові традиції народів попередніх епох, та акти його тлумачення, що ставали складовою кримінально-правових норм.

4. Системний науково обґрунтований розвиток українського кримінального права набув нових перспективних можливостей після закріплення у Статуті Великого князівства Литовського 1529 року принципів підходів конституційного характеру до розбудови держави, права і охорони прав та свобод людини.

Колос М. И. Источники генезиса украинских уголовно-правовых законов: к идее охраны прав и свобод человека. Статья посвящена исследованию проблем возникновения и начального этапа развития украинского уголовного права от элементарных уголовно-правовых положений русско-византийских договоров 911, 944 годов и Руськой Правды до принципиальных правовых основ конституционного характера русско-литовских статуты 1529, 1566, 1588 годов, которые обеспечивали охрану прав и свобод человека в государствах наших предков.

Ключевые слова: уголовное право; русско-византийские договора; Руськая Правда; литовские статуты.

Kolos M. The Sources of Genesis of Ukrainian Criminal Laws: towards the Idea of the Protection of Human Rights and Freedoms. The article examines the origin and initial stage of development of Ukrainian criminal law from elementary criminal legal provisions of Rus'-Byzantine Treaties of 911 and 944, and the Rus'ka Pravda to fundamental legal principles of constitutional nature in Rus'-Lithuanian Statutes of 1529, 1566, 1588, which ensured the protection of human rights and freedoms in the countries of our ancestors.

Key words: criminal law; Rus'-Byzantine Treaties; Rus'ka Pravda; Lithuanian Statutes.